

ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОТИРІЧЧЯ Й КОНФЛІКТИ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1926–1939 рр.)

© Гон М., 2006

Проаналізовано етнополітичні конфлікти, які в 1926–1939 рр. відбулися на західноукраїнських землях у складі Польщі. Протиріччя між “своїми” й “чужими” досліджено в контексті конфліктів інтересів та адаптації. Серед них – українсько-польська боротьба за збереження/поновлення суверенітету над територією, різні позиції етнічних спільнот у децентралізації управління державою, нерівність можливостей/участі етнічних меншин і титульного етносу в керівництві нею.

Автор пропонує трактувати протиріччя, що зародилися на ґрунті неприйняття політичних символів “чужих”, елементом семіотичного конфлікту, вважати його особливим типом. Окрім суперечностей, які виникали під час безпосередньої взаємодії груп, досліджено вплив на формування їхніх стосунків зовнішньополітичних факторів.

The article gives analysis of the ethnicpolitical conflicts which took part on the West of Ukraine which belonged to Poland. The contradictions between “our” and “strangers” are studied in the context of interests and adaptations. Among them – the struggle of Polish and Ukrainian people for preserving/restoring their sovereignty on the territory, different views of ethnic communities concerning the decentralization of ruling the country, inequality of ethnic groups in the country ruling.

The author suggests that these contradictions should be considered as the result of aversion of the political symbols of “strangers”. This, according to the author, is the element of semiotic conflict. He considers it to be a specific type of ethnic conflict.

The article also analyses the influence of outer political factors on the formation of the relations between different ethnic groups.

Актуальність теми та постановка проблеми. Етнополітичні протиріччя й конфлікти – домінуючі тенденції в міжетнічній взаємодії на західноукраїнських землях після краху Австро-Угорської та Російської імперій. Такий стан, враховуючи боротьбу українців і поляків за здобуття дефіцитних ресурсів, бачиться закономірним. Однак конфронтація “своїх” і “чужих”, яка характерна для Другої Речі Посполитої впродовж її існування, зокрема, після встановлення в ній режиму санації, означає проблему як таку, що актуалізує необхідність з’ясування її причин та форм прояву.

Ступінь вивчення проблеми. Перелік праць, у яких українські вчені пропонують відповідь на визначену в назві статті проблему, сформований істориками. Прикладом таких досліджень є праці Ю.Ю. Сливки [11, с. 138–182] та Ю.В. Крамара [6]. Віддаючи належне вченим, які доволі детально аналізують етнополітику влади й польських політичних акторів в українському питанні, зауважимо, що поза їхньою увагою залишилися інші етнічні суб’єкти. Стосовно ж вивчення проблеми політологами в її полісуб’єктному й поліпредметному баченні (конфлікти між рівно- та різностатусними етнонаціональними спільнотами), доводиться визнати, що в хронотопі західноукраїнських земель (ЗУЗ) у складі Другої Речі Посполитої 1926–1939 рр. ця проблема ними фактично не досліджується.

Мета розвідки: з’ясувати причини й сутність етнополітичних протиріч і конфліктів, що відбувалися в 1926–1939 рр. на ЗУЗ, форми, в яких вони виявилися, застосовані групами методи аргументації/боротьби в час їх тривання.

Наукова новизна дослідження визначається трьома аспектами. По-перше, з’ясуванням причин і форм прояву окремих типів конфліктів “чужих” у політичній сфері. По-друге, обґрунтуванням слушності виділення окремого типу етнополітичного конфлікту – семіотичного. По-третє, з’ясуванням впливу зовнішньополітичних факторів на формування міжетнічних протиріч.

Виклад основного матеріалу. Застосування принципів аналітично-описового й системно-структурного підходів до аналізу суспільних конфліктів дозволяє, у разі зосередження уваги на їхньому змісті, визначити у міжетнічній взаємодії на ЗУЗ другої половини 1920–1939 рр. конфлікти цінностей, інтересів та адаптації. В широкому спектрі причин останніх особливе місце, на наш погляд, відіграли намагання українців та поляків поновити/зберегти свій суверенітет над регіоном.

Ця тенденція особливо контрастно простежується в 1930-х роках. Тогочасну активізацію українських політичних акторів у домаганні реалізації права на самовизначення зумовило згортання політики коренізації в УСРР і голодомор. Далася взнаки, зрозуміло, й етнополітика центру: Москва, стверджували 1933 р. у Галичині, “касує послідовно усе, що тільки дише українським духом” [9, 1933. – 21 липня. – С. 1].

Сепаратистські цілі, які сповідувала низка українських партій, протиставляли їх державі. Таку позицію польські політичні актори трактували зазіханням на її територіальну цілісність. У цьому контексті показовими є міркування членів польського Національно-радикального табору, які заявляли: “Українці мають повні підстави прагнути до створення власної держави на своїй рідній території, але не в кордонах Польщі” [12, 14 лютого. – С. 3]. Інші ж партії домагалися від українців визнання засади: “Польща там, де поляки” [25, 5 stycznia. – S. 6].

Зростання протиріч на ґрунті конкуренції за територію простежується не тільки у взаємодії поляків і українців, але й іншому міжетнічному тандемі. Йдеться про реакцію західних українців на створення єврейських сільськогосподарських поселень у Криму. У них українська громадська думка вбачала спроби утворення “нової Палестини на українській території” [5, 1925, 12 вересня. – С. 1].

Функціонування фактора контролю над територією як одного з визначальних каталізаторів етнополітичних протиріч і конфліктів пояснюється низкою причин. Зокрема тим, що встановлення суверенітету над нею тією чи іншою спільнотою є суголосним їх етнополітичному ренесансу і в інтерпретації тогочасної політичної думки виступало одним із визначальних показників „повноцінності” етнонаціональних спільнот. Як приклад таких висновків – сентенція В. Целевича: „Нація без власної землі не є нацією” [16, 15].

Ототожнення понять “держава” й “етнонація” – причина нетривалої політичної конфронтації, яка наприкінці 1930-х років виникла між поляками і чехами внаслідок обурення останніх підтримкою Варшавою німецької агресії проти Чехословаччини. Як результат – лояльні до цього часу щодо Польщі чехи зблизилися з українцями. Вони демонстрували своє прихильне ставлення до їхніх прагнень стосовно Карпатської України в час, коли Варшава й Будапешт прагнули облаштувати польсько-угорський кордон шляхом ліквідації української автономії в Чехословаччині [2, ф. 46, оп. 9-а, спр. 602, арк. 17–18; 1, с. 132].

В умовах розчленування українських етнографічних територій різними державами прагнення політичних акторів західних українців децентралізувати управління в Польщі й непоступливість у цьому питанні її титульного етносу слугували додатковою причиною їх конфронтації в політичній сфері. Уряд Польської республіки та більшість партій нації-держави не переглянули своїх позицій навіть тоді, коли засада автономізму стала стрижнем програм низки українських партій.

Зростання протиріч на цьому ґрунті підтверджує слушність міркувань Р. Брубейкера про те, що етнонаціоналізми не завжди ставлять за мету здобуття державності. Для означення таких з них О. Тевдой-Бурмілі пропонує оперувати дефініціями “охоронного” націоналізму оскільки “...базовим елементом такого типу націоналізму є... інтенція захисту, охорони існуючого етнокультурного/політико-культурного комплексу” [14, с. 111].

Саме дискурсу “охоронного” типу етнонаціоналізмів відповідають, на наш погляд, дії політичних акторів як дисперсних етнічних меншин, так і більшості українських партій. Їхня тактика і стратегія бачаться реакцією на етнополітику держави та інтегральний польський націоналізм. Враховуючи агресивність останнього до “чужих”, він, згідно з запропонованою В.Липинським класифікацією, цілком відповідає його державно-руйнівному варіанту [10, 15].

Одна з причин таких суджень обумовлена, ймовірно, перманентною дискусією з питання про характер польського етнополітичного організму. Сповідуваний низкою політичних фігур титульного етносу (національними та християнськими демократами, монархістами й частиною консерваторів) ідеал національної держави не означав їхніх намірів витіснити з країни всі етнічні меншини. Він трактувався як запевнення переваги нації-держави в усіх сферах суспільного життя [22, с. 9, 11]. Така постановка питання призвела до наполегливого обстоювання гасла “Польща для поляків”. Досягнення цієї мети, згідно з фразеологією націоналістів, зокрема – ендеків, сприяло б посиленню внутрішньої монолітності держави, формування її єдиної „волі і душі” [12, 10 січня. – С. 2].

На протигагу апологетам польського націоналізму, етнічні меншини заповзято й послідовно домагалися очевидного – визнання Другої Речі Посполитої державою поліетнічною. До того ж кредо „однаціональної” держави окреслює проблему рівноправної участі етнічних меншин у суспільно-політичному житті, зокрема – наявності/відсутності у них можливостей вирішувати кардинальні питання, пов’язані з розвитком держави. Адже монополізація права на визначення проектів майбутнього за титульним етносом є елементом соціальної нерівності. Ця тенденція простежується й в інших сферах суспільного життя. Проілюструємо її на прикладах різних етнічних меншин.

1. Виголошена сенатором І. Макухом 6 березня 1931 р. у сенаті заява – “Ми є поза правом. До нас не приміюється ніяких приписів конституції, але нами рядить самоволя адміністрації і поліції” [3, ф. 2, оп. 1, спр. 1333, арк. 4] – одне зі свідчень ігнорування державою принципів справедливості й рівних можливостей етніціональних спільнот.

2. Домінування поляків у національних зборах створювало передумови для ухвалення тих законів, які задовольняли інтереси нації-держави. 8 січня 1928 р. д-р Індіс охарактеризував діяльність єврейських депутатів у сеймі так: “Посаджено наших представників у куточку і „закрито рот кляпом”, жодні інтерпеляції, жодні пропозиції не допомогли...” [4, ф. 33, оп. 4, спр. 29, арк. 35].

3. Відмовляючись від принципів т.зв. позитивної дискримінації, у вересні 1934 р. Польща, оперуючи вимогою запровадження єдиної системи захисту прав етнічних меншин для всіх членів Ліги Націй, відмовилася від співпраці з міжнародними інституціями щодо контролю за виконанням нею положень Малоого Версальського трактату (МВТ) [15, 20 вересня. – С. 4].

Демарш Польщі в Лізі Націй сформував нову площину конфлікту влади з етнічними меншинами. Хоча останні усвідомлювали, що положення МВТ самі по собі не гарантують виконання державою взятих на себе 1919 р. зобов’язань, вони піддали уряд гострій критиці за його ініціативу. Періодичний орган Української соціалістичної радикальної партії з цього приводу писав: “Український народ вважає останню заяву стосовно денонсації трактату про захист національних і релігійних меншин Польщею за погіршення свого правового становища і тому не може погодитися, щоб навіть цей мінімальний захист національних меншин перестав зобов’язувати Лігу Націй” [24, с. 592].

Значимим конфліктним потенціалом міжетнічної взаємодії, враховуючи концептуальне положення примордіалізму про споконвічність етнічної належності, яка успадковується й передається нащадкам, стало зазіхання держави й низки польських партій на самобутність “чужих”. Ця тенденція окреслює проблему класифікації конфліктів, що відбувалися в Польщі. Адже створення державою й титульним етносом умов, які перешкоджають збереженню “чужими” їхніх культурних ресурсів, є елементом, який, на перший погляд, спонукає трактувати такі дії причинами конфлікту ціннісного. Водночас, враховуючи первинну детермінанту польсько-українського воєнно-політичного протистояння 1918–1919 рр. – боротьба за суверенітет на ЗУЗ та питання збереження/втрати її етнічною більшістю своєї самості за умов інкорпорації регіону Польщею, проблему асиміляції “чужих” слушно, на наш погляд, розглядати одночасно й як компонент конфлікту політичного.

Оскільки польські націоналісти трактували поліетнічність фактором, який послаблює державу, а країни на кшталт Австро-Угорщини – політичним рудиментом [12, 14 лютого. – С. 3], вони повсякчас домагалися ведення державою такої політики, яка б спрямовувалася на ліквідацію існуючих у ній культурних підсистем. Водночас притаманний ідеології польського націоналізму поділ етнічних меншин на „законних жителів” і “гостей” дозволяє констатувати застосування ним принципу диверсифікації громадян країни на “своїх” і “чужих” не тільки за етнокультурним, але й політичним принципами. До числа останніх зараховано євреїв [22, с.17].

Оперування категорією “гостя” відображає позиції польських націоналістів стосовно тимчасового перебування євреїв у країні. Прискоренню їхньої еміграції з неї мала сприяти т. зв. “ексмісія”, тобто їхнє примусове виселення. В умовах, коли з-поміж єврейських політичних акторів плани стрімкого переселення з Польщі сповідувала лише партія сіоністів-ревізіоністів – внаслідок сформульованого В. Жаботинським т. зв. “еміграційного плану” [19, с. 1], така постановка питання означала конфлікт євреїв з тими політичними силами, які в різний спосіб прагнули витиснути їх з країни.

Загострення міжетнічних стосунків у Польщі, непоодинокі приклади агресії учасників конфліктів щодо “чужих” актуалізували проблему захисту державою її жертв. Йдеться про дилему готовності влади виконати роль справедливого арбітра міжетнічної взаємодії, ефективно протидіяти провокуванню ескалації стосунків між конкуруючими групами, здійснювати з цією метою необхідні превентивні заходи.

Відновлення у вересні 1931 р. надзвичайного судочинства в Польщі [8, 13 вересня. – С. 2], кримінальне покарання представників різних етнічностей (зокрема і поляків) за здійснені ними акти терору – свідчення реакції центру, спрямованої на запобігання застосуванню учасниками етнічних конфліктів радикальних методів боротьби. Така практика – персональне покарання реалізаторів агресії супроти “чужих”, різко контрастує з т. зв. “пацифікацією” (“умиротворенням”).

Її здійснення – свідчення подвійних стандартів держави. Адже в одних випадках, коли застосування радикальних методів боротьби завдавало матеріальної шкоди окремим етнофорам чи загрожувало їхньому життю, судові органи карали конкретних виконавців. В іншому, коли діяльність поодиноких українських партій загрожувала не тільки інтересам поляків, але й держави, остання застосувала щодо “чужих” принцип колективної відповідальності. Методи реалізованого нею “умиротворення” поставили її на один щабель з тими партіями поляків і українців, які в плінні конфліктів застосовували терор.

У спектрі причин етнополітичних протиріч і конфліктів значиму роль відіграли ті, що спричинені суспільно-політичними процесами, які відбувалися поза ЗУЗ. Поруч із швидкоплинним погіршенням чесько-польських стосунків, зумовлених позицією Польської республіки в час розчленування Чехословаччини, ця тенденція особливо чітко простежується у взаємодії українців та євреїв. Вона зумовлена діяльністю двох тоталітарних режимів – радянського й нацистського, наслідки якої безпосередньо коригували переживання двох етнонаціональних спільнот.

Перший з факторів, враховуючи ідейно-політичну причинність українсько-єврейської ворожнечі, означуємо комуністичним. Він пояснюється низкою причин, серед яких найзначимішим є покладання західними українцями відповідальності за трагедію радянської України на євреїв.

Важливу роль в етнополітичних протиріччях і конфліктах відіграв фактор розбіжностей в ставленні макросоціальних груп до Німеччини. Їх причини можна звести до таких:

1) зростання серед частини українців симпатій до Німеччини. Вони зумовлені заявою А. Гітлера (квітень 1933 р.) стосовно готовності очолюваного ним уряду сприяти їхньому етнополітичному ренесансу [1, с. 114];

2) поширення серед українських і польських праворадикалів, частини німців антиєврейських настроїв. Рефлексії запозичення окремих елементів ідеології гітлеризму польськими політичними акторами простежуються в ставленні до його антисемітської платформи ендеків. Газета “Dziennik Narodowy” 1938 р. з цього приводу стверджувала: оскільки нацизм посилює німців – він ворожий ендекам, позаяк послаблює євреїв – є для них прийнятним [23, 1938, 2 sierpnia. – S. 3].

Антисемітизм гітлерівського гатунку скоригував, зрозуміло, й стосунки тих євреїв і німців, що проживали на ЗУЗ. Хоча в окремих місцевостях, як, наприклад, у Перемишлянах, на ґрунті ставлення до ідей Гітлера серед німців відбувалися конфлікти, наприкінці 1930-х років його ідеологія здобула серед членів групи чимало прихильників [21, с. 14; 20, с. 31 зв.].

Переплетіння пріоритетів етнонацій, кожна з яких керувалася цілями, які відповідали їхнім інтересам без урахування прагнень „чужих”, сприяло усталенню в Польщі і на ЗУЗ зокрема атмосфери етнополітичних протиріч і конфліктів. Таку тенденцію сповна розкриває позиція дописувача газети “Діло”: “Взривати своє становище до чужих держав і народів на становищі наших найближчих сусідів і співмешканців-поляків... та жидів, які мають свої власні журби та порахунки, – значить зректися самостійної національної політики, якщо несвідомо, то підсвідомо підлягти чужим впливам” [5, 1938, 14 серпня. – С. 2]. Водночас природа етнічного конфлікту, на наш погляд, криється й у самому дискурсі націоналізму, який своєю відправною точкою визначає інтереси “своїх”. З цього приводу М. Сціборський висноував: будь-який груповий інтерес є запереченням аналогічних домагань інших етнонаціональних спільнот [13, с. 78]. Ще контрастніше нонконформістську ознаку націоналізму означив, трактуючи її як “політичну доктрину відмови”, К.Шиховський [12, 14 лютого. – С. 3].

Серед тих етнополітичних протиріч, що вирували на ЗУЗ, окремим їх типом потрібно вважати ті, які зумовлені неприйняттям політичних символів “чужих”. Якщо його перший комплекс, який, на наш погляд, доречно вважати природним, формується внаслідок політизації фактора території – результат імперативу встановлення суверенітету етнонацій над нею для реалізації своїх державотворчих планів, то другий правомірно класифікувати протистоянням довкола семіотики етнополітичного відродження. Його приклад – створюваний українцями культ борців за державність та реакція на нього поляків. Зародившись у формі заходів вшанування пам’яті Січових стрільців і вояків УГА, які проводилися на горі Маківці, Лисоні та інших місцях їх бойових дій, а також на цвинтарях загиблих у час українсько-польської війни 1918–1919 рр. солдат, він доповнився культом символічних могил [7, с. 326]. Одну з численних акцій з їх насипання влітку 1933 р. проведено, наприклад,

членами ОУН у Станіславському воєводстві [3, ф. 2, оп. 1, спр. 950, арк. 20 зв.]. Протидіючи формуванню модерних символів українського державотворення, влада не тільки забороняла зведення таких курганів, але й перешкоджала освяченню символічних могил священниками, силами органів поліції нищила їх [7, 327].

Враховуючи факт військово-політичного конфлікту, об'єктивне взаємне заперечення символів етнічних рухів за здобуття незалежності в умовах окупації ЗУЗ Польщею посилювалося негативною оцінкою груп їхньої взаємодії в минулому. Сакралізовані (етно)націоналізмами кульмінаційні для українців і поляків акти їхньої боротьби посилювали обопільне відчуження. Відтак етнічна пам'ять продукувала додаткові семіотичні елементи міжетнічних протиріч. Прикладом цього є домагання титульного етносу стосовно офіційної заборони вшанування українцями пам'яті полеглих у битві під Берестечком (1651 р.) вояків на Козацьких могилах [9, 1936, 11 червня. – С. 1].

Подібні біполярні оцінки тих чи інших подій, які міфотворчо функціонували в етнічній пам'яті “чужих”, – опосередковане підтвердження еволюції доленосних для “ми”- й “вони”-груп подій у політичні символи. Вони, як свідчать досліджувані події, постають у різний спосіб: можуть успадковуватися, виникати як наслідок етнополітичної поведінки сучасників або ж бути (за темпоральною ознакою) наскрізними. Серед тих, які потрібно зарахувати до числа останніх і які детермінували етнополітичні протиріччя, – тризуб і гімн “Ще не вмерла України...”. Їх застосування українцями влада забороняла [4, ф. 120, оп. 1, спр. 102, арк. 70; 8, 21 червня. – С. 1].

Окремий тип міжетнічних протиріч уособлює протистояння українців і євреїв довкола постаті С. Петлюри. Маючи спільність з тими суперечностями, які спричинені неприйняттям семіотики конкуруючих за дефіцитні ресурси “чужих” (безпосередня міжетнічна інтеракція, її незаперечна значимість для подальших двосторонніх стосунків), українсько-єврейське відчуження є, водночас, відмінним. Воно зумовлене не практикою взаємодії в державі, а зовнішнім фактором, уособлює ті етнополітичні ситуації, яким властивий процес персоніфікації групою відповідальності за завдану їй представникам кривду.

Водночас загибель голови Директорії від руки “чужого” сприяла набуттю ним довершеного образу модерного українського символу. Отже, маємо підстави стверджувати, що події 1926 і 1936 рр., коли постать С. Петлюри постала на авансцені українсько-єврейської взаємодії на західноукраїнських землях, “вписалися” в семіотичний дискурс протистояння “чужих”. Його варіація – різночитання тими з них, яким притаманні політичні протиріччя, образу етнічного лідера: герой – для одних, кривдник/супротивник – для інших.

Різниця у двох актах протистояння, зумовленого загибеллю С.Петлюри, криється в засобах, які використані українцями в 1920-х і 1930-х роках. Якщо в першій його фазі застосовувалися тільки вербальні методи, то згодом вони поєдналися із насильством чи закликком членів скривдженої групи до нього [17, с. 265]. В окремих місцевостях, як, наприклад, у Львівському воєводстві, десята річниця загибелі С. Петлюри супроводжувалася биттям шиб у будинках євреїв, подекуди – їх підпаленням та нищенням господарських споруд. Одна з таких акцій відбулася 23 травня 1936 р. у с. Артишів, де підпалено стодолу, яка належала євреєві С. Тотману, в Малковичах – садибу Ю. Грифля [18, с. 94].

Висновки. Міжетнічна взаємодія на ЗУЗ 1926–1939 рр. означена низкою політичних протиріч і конфліктів. За ознакою статусу суб'єктів, які брали в них участь, їх можна класифікувати як зіткнення між не-та рівноправними групами. При цьому, враховуючи характер проживання етнічних меншин, особливо значимими, структурними були ті з них, учасниками яких виступали титульний етнос та етнічна більшість західноукраїнських земель.

Визначальними каталізаторами конфліктів, які відбулися в умовах функціонування стабільної політичної системи, стали суперечності групових інтересів та умов адаптації “чужих” в польський етнополітичний організм. З-поміж перших, зокрема, прагнення українців до здобуття державності й боротьба з їхніми сепаратистськими устремліннями влади й титульного етносу, відмінності у виборі зовнішньополітичних союзників, розбіжності в домаганні одних і незгоду інших стосовно виконання положень МВТ. Натомість причинами адаптаційних конфліктів потрібно вважати відмову уряду від запровадження автономії ЗУЗ, намагання центру й значної частини нації-держави вирішити єврейське питання шляхом “ексмисії” тощо. При цьому протистояння етнонаціональних спільнот, спричинене неприйняттям політичної семіотики “чужих”, можна трактувати як і компонентом протиріч групових інтересів, так і елементом політичного конфлікту груп під час адаптації до існуючих суспільно-політичних реалій.

Каталізатори етнополітичних протиріч і конфліктів крилися не тільки у суперечностях, які виникали внаслідок безпосередньої міжетнічної взаємодії, але й у зовнішньополітичних факторах. Реакція українців, євреїв і чехів на загрозу інтересам “своїх” з боку тоталітарних режимів у державах, де проживало основне ядро

чи частина етнонаціональної спільноти, відображає варіативність тих етнополітичних ситуацій, коли зовнішні імпульси обумовлювали зміни характеру їх дво- чи багатосторонніх стосунків.

Методи, які застосовувалися учасниками політичних протиріч і конфліктів, коливалися від психологічного тиску до застосування безпосереднього фізичного насильства щодо “чужих”. При цьому в окремих випадках ними використано принцип колективної відповідальності етнонаціональних спільнот. Це, як і непоступливість конфлікуючих сторін, з одного боку, та ворожнеча груп і їхня конкуренція в інших сферах суспільного життя, з іншого, вносило в міжетнічну взаємодію надмірну емоційність та категоричність у захисті “ми”-інтересів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гон М.М. *Із кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939)*. – Рівне, 2005.
2. *Державний архів Волинської області.*
3. *Державний архів Івано-Франківської області.*
4. *Державний архів Рівненської області.*
5. *Діло*. – 1925, 1938.
6. Крамар Ю.В. *Формування засад національної політики підсудчиків щодо українського питання (1923-1927 рр.) // Наук. вісн. Волинського державного університету. Сер.: Історія. Вип. 1. – Луцьк, 1996. – С. 25–32.*
7. Мірчук П. *Нарис історії Організації Українських Націоналістів. 1920–1939: У 2 т. / За ред. Степана Ленкавського. – Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк, 1968. – Т. I.*
8. *Народня справа*. – 1931.
9. *Новий час*. – 1933, 1936.
10. *Поступ*. – 1927. – Ч. 1–2.
11. Сливка Ю.Ю. *Західна Україні в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939)*. – К., 1985.
12. *Слово*. – 1937.
13. Сціборський М. *Націократія*. – Париж, 1935.
14. Тевдой-Бурмили А.И. *Старые теории и новые проблемы // Политическая наука. – 2002. – № 4. – С. 100–120.*
15. *Українська Нива*. – 1934.
16. Целевич В. *Нарід, нація, держава*. – Львів, 1934.
17. *Archiwum Akt Nowych (далі – AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Departament Polityczno-Ekonomiczny. Wydział Wschodni, sygnatura 5318.*
18. *AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Departament Polityczno-Ekonomiczny. Wydział Wschodni, sygnatura 5295,*
19. *AAN, Prezydium Rady Ministryw. Akta grupowe, sygnatura 72–25.*
20. *AAN, Urząd wojewódzki w Lucku, teczka 38.*
21. *AAN, Urząd wojewódzki w Tarnopolu, sygnatura 32.*
22. Mich W. *Obcy w polskim domu. Nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych. 1918–1939*. – Lublin, 1994.
23. *Nasz Przegląd*. – 1938.
24. *Sprawy Narodowościowe*. – 1934. – № 5–6.
25. *Tygodnik Polityczny Warszawskiego Dziennika Narodowego*. – 1936.